

Доц. д-р ГЕНОВЕВА МИХОВА
Проф. дикн ПЕНКА НАЙДЕНОВА
ЦЕНТЪР ЗА ДЕМОГРАФСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ И ОБУЧЕНИЕ, СОФИЯ

**ДЕМОГРАФСКИ ПОСЛЕДИЦИ ЗА БЪЛГАРИЯ ОТ ВОЙНИТЕ НА БАЛКАНИТЕ
(1912-1913 г.)**

**BALKAN WARS DEMOGRAPHICS CONSEQUENCES FOR BULGARIA
(1912-1913)**

Assoc. Prof. GENOVEVA MIHOVA, PHD
Prof. PENKA NAYDENOVA, DSC
CENTRE FOR DEMOGRAPHIC STUDIES AND TRAINING, SOFIA

Abstract: It is presented the economic and social advancement of the reestablished Bulgarian state after its liberation from Ottoman dependency. It had to face the glory and heavy lost after the two Balkan wars 1912-1913. The most striking is the lost of the human military force – twice larger compare to the other Balkan countries and the lack of compensation by new territory, as it was happened of Serbia and Greece. The consequences as demographic dimensions concerned lowering of fertility and male labour force, charging the state by the financial aid of a great number of orphans, widows and invalidated persons. Presented numerical they prove the difficulties but resistance as well of Bulgarian people fitting for liberty and independent life.

Key words: Balkan wars; military force; demographic losses; fertility; killed

Въведение

Един век е вече отстоянието от първото регионално и национално военно-политическо събитие, в което е въввлечена съкрушената от петвековно потисничество, но възраждаща се българска държава! Това е дълъг период на развитие, на държавно укрепване и политическо съзряване, на културно издигане и икономически растеж, на изграждане на нова материална култура и постигане на духовен подем. Настъпилата промяна на околната среда е трайно свидетелство за един различен от онова време стопански живот на социално-икономически и семейно-битови отношения. Следите от отоманската зависимост и неразвитост отдавна са заличени, а България е преживяла войните на века, заедно с небивалия технологически напредък и културен подем като неразделна част от

Европа и ритъма на глобалното развитие.

През този век тя натрупва национално богатство и расте демографски. От 4, 4 милионна държава в навечерието на Балканската война, населението ѝ достига през 1985 г. – 8, 9 млн., а днес наброява 7, 3 млн. Всеки би приел за безспорно, че това е време на икономически растеж, социални придобивки и модерно развитие. Историческата памет по-бързо заличава несполуките, пораженията, горчивините и трудностите от военнополитическите предизвикателства и по-често се взира в новото и прогреса. И все пак...дали трябва да се забравят сполетелите ни загуби и дълготрайните им последици за националното ни развитие?

Между тях са и тези най-тежки, трайно наложени и невъзстановими загуби, наричани на съвременен език човешки капитал.

По различни причини, но винаги зловредни, населението на българските земи ги е понасяло векове, до днес – началото на XXI век.

Нека се спрем само на **демографските загуби в началото на XX век**, които причиняват на страната двете Балкански войни. Историческите щрихи, характеризиращи България в навечерието им са малко, но ясно очертани: укрепваща на Балканите българска държава, едва пристъпваща към индустриализацията се пазарен свят; преобладаващ селски народ с пренаселеност на земеделските земи; градско население под 20%; първи устрем в образованието и настойчиво търсене място в международната политика.

Демографски загуби

Ако пораженията на една война са материални, те не само се възстановяват, но става и обновление. Загубите от хора не са възстановими и техните последици имат много аспекти.

Обичайно е, след всяка война, с много покруса и съжаление, историческите факти да се свеждат до числена равностметка, макар да се знае, че тя не изчерпва оценката им. За това говорят сведенията на нашите изследователи и дългите динамични редове на добре развитата национална статистика. Така, анализирайки причините за Балканските войни и техните последици, включително като човешки жертви, проф. Ан. Ю. Тотев заключава: Въпреки благородната цел и епичността, с която се води Балканската война, тя трябва да се оцени като голяма по своята фаталност грешка в нашето историческо развитие. Демографските загуби на страната се свързват с двата факта: откъсване на земи от България с многочислено население и поражения на жива сила.

В двете последователни войни на Балканите: 1912-1913 г. България, Сърбия и Гърция участват различно и са различни по мащаб държави (табл. 1).

Таблица 1

Страните-участници във войните на Балканите, 1912-1913 г.

Страни	Население – мил.	Численост на армията – хил.	Убити – хил.	Ранени – хил.	Територия – кв. км хил.	
					1912	1913
България	4,4	607	33	60	96	111,8
Сърбия	2,9	175	5	30	48	89,0
Гърция	2,6	90	4,7	12	63	120,0

Източник: Тотев, Ан., Г. Владимирова. Международни договори свързани с обединението на българския народ от 1912-1913 г.- София, 1994, с. 83.

След войните 1912-1913 г. България загубва приоритетното си положение в сравнение с останалите балкански страни на юг от р. Дунав. Унищожен е териториалния ѝ превес (96 хил. кв. км до началото им) срещу 48 хил. кв. км. тогава за Гърция и 68 хил. кв. км.

за Гърция. Стопява се численото ѝ превъзходство относно броя на населението ѝ, което в сравнение със Сърбия е било един път и половина по-голямо, а с Гърция – почти два пъти. Така се променя цялата геополитическа ситуация на Балканите, нарушава се

баланса между балканските страни от гледна точка на природни и човешки ресурси.

Букурещкият мирен договор погребва завинаги идеята за силен, с европейско значение и мощ балкански съюз, а разединението, недоверието и взаимната неприязън, разпалени между тях, оставят трайни следи в междудържавническите им отношения за десетилетия напред (Тотев, Ан., Г. Владимирова, 1994, с. 81). Народите на Балканите, отхвърлили неотдавна чуждестранното подтисничество, отново търсят път за нормален трудов живот и бъдеще на децата си.

Прирастът от поделените след края на войните територии е също различен и фрапиращо пагубен за България. Тя е „ограбена и унижена, загубвайки даже и една от най-хубавите и плодородни области от старата си територия – Южна Добруджа (7, 7 хил. кв. км) (Тотев, Ан., 1993).

Така след двете войни Гърция увеличава двойно територията си и става териториално по-голяма страна от България, за което пожертва по 8 човека на 100 новопридобити кв. км. земи; Сърбия увеличава територията си също близо 2 пъти (с 85%) жертвайки 12 убити за 100 кв. км. нови земи. България нараства териториално само с 16%, за което заплаща с живота на 220 души, попили кръвта им на всеки 100 нови кв. км., добавени към територията.

Това разбира се не е единствената равносметка за **демографските загуби от войните**, макар жертвите да са много и неравностойни за придобиване на нови земи от отделните държави. Тук загубите са изразени в **броя и дела на убитите**. По актуализирани данни те достигат до 48 хиляди. Много тежък е проблемът с **инвалидизираните** участници във войните (60 хил. за България), безспорно засягащ и другите, привилегирани от международната дипломация страни – Гърция и Сърбия.

Демографските загуби за България са силен, задържащ фактор за развитието, разглеждан от няколко страни. Убитите и ранените, главно в частта им на инвалидизирани са млада мъжка работна ръка, на физическата сила на която в тогавашното производство се разчита най-много. На нивите на земеделска България (с повече обработваема земя от сега) хиляди ощетени – **стари хора, осиротели деца, овдовели съпруги и натоварени с инвалиди семейства** – поемат селскостопанските дейности. Те трябва да обработват земята като единствен източник за препитание при недостиг и на впрегатен добитък вследствие на военната реквизиция.

Мизерията, оскъдното хранене, напрежението в труда, (в който се участва от ранна детска възраст) отклоняват от образователната система младите хора, увеличават заболяемостта при отсъствие на здравна инфраструктура, както и на средства за лечение и битови удобства. **Детската и общата смъртност** значително нарастват, войната е засегнала не само семействата с убити и инвалидизирани.

При участие от българска страна на над 600 хил. войска, хиляди семейства остават обезглавени от млада мъжка работна сила. В стопанска, полунатурална България се шири спекулацията с уродливо първоначално натрупване на капитала. Пазарът е свит при нарастващи цени на продукцията. Доходите, добивите, животновъдната продуктивност спадат. Недоимъкът на един народ продължава.

Това обяснява твърдението, че демографският преход у нас (свързан със замяната на високи равнища на раждаемост и смъртност с ниски) започва по-късно от този в Европа. Смъртността се задържа висока и то и сред младите възрасти, раждаемостта е компенсационна, макар и спадаща. За да имат 3-4 деца майките трябва да родят

поне 6-7. Всъщност в изследването на демографския преход у нас той никога не е свързан с последиците от трите поредни войни - Балканска, Междусъюзническа и Първата световна, макар точно или не, за негово начало да се приема 1920 година. Неговото бързо осъществяване също не се свързва с последиците от войните, които до 1967 г., когато демографският преход у нас свършва, са вече 4, от които 2 световни.

Не е правен досега и ретроспективен анализ на **бързия темп на спад на населението**, който да включва факторът военна околна и домашна среда и икономическите въздействия във връзка с нея. Заличавайки постепенно традиционната склонност към наличието на повече деца в семейството, тези фактори нямат съответствие с модела на западния семеен живот. У нас те са причинители на най-големите демографски загуби, които страната преживява. Търсейки по този начин и връзката с войните от преди 100 години не следва да се учудваме на възрастовото реструктуриране, нито на обстоятелството, че сме сред страните с най-старо население и най-висока обща смъртност. На тези факти следва да търсим обяснение, да осъзнаваме сложилата се тенденция на демографско стопяване и да търсим източници за преодоляването ѝ.

Когато през 70-те години на миналия век учените от Римския клуб (и много други) призовават към ограничения в числения растеж на населението, те се позовават на отговорността пред бъдещите поколения за изчерпване на ресурсите за бъдещия живот. Време е, ако не е късно, голяма част от света (в това число и България) да застане с отговорността пред бъдещото възпроизводство на населението. И ако въздействието върху демографските процеси е дългосрочно и трудно променящо тенденцията си, то уроците от 100-годишния период от войните са съществени и значими.

Първият извод е, че военните загуби от жива сила, стоварили се пагубно върху нашия скромно и трудолюбив народ имат пряко физическо въздействие за спада в раждаемостта и нарастване на смъртността, водещи до числено намаление на населението. Това с особена сила се откроява при проследяването на демографския профил на българската народностна общност. До 1900 г. средногодишната ѝ раждаемост е 39‰, а смъртността – 17-22‰. До 1910 г. раждаемостта продължава да нараства до 42-43‰, успоредно със смъртността, която достига до 23-25‰. След военнополитическите събития, свързани с Балканската, Междусъюзническата и Първата световна войни към 1920 г. се променят равнищата и на раждаемостта – на 31‰, и на смъртността – на 21‰ (Михова, Г., 2013, с. 70, 71).

Във времето на Балканските войни е загубена не само значителна част от най-младите фертилни контингенти. Умножени са инвалидизираните, вдовството расте, повишава се общата смъртност на невоенизирано население във фертилна възраст и сред жените. Те плащат данък и на висока майчина и детска смъртност. Икономическите условия след войните, културното развитие и индивидуалната нагласа за по-добър живот и личностна изява все повече въздействат за спадане на раждаемостта. Въздействие оказва и все по-намаляващият родилен контингент. **Сгъстените събития на три войни причиняват значително намаляване на този контингент, което от своя страна дава отражение по кривата на развитието на населението и едно от обясненията за бързото повъзрастяване и остаряване, налагащо се още от 50-те години на XX век.** Засега все още няма разработен алгоритъм за темпове на числения спад и възрастовите структурни промени по събития и поколения. Общите характеристики обаче са ориентирани.

При висока раждаемост от 35-40 живородени на хиляда души и спадаща смъртност от 20-15 на хиляда едно население се удвоява за 35 години. Нашето население от времето на Балканските войни се удвоява в течение на 70 години, за да започне от 90-те години на XX век ежегоден числен спад от 4,5-5 човека на хиляда души от населението.

Последиците за това се очертават като резултат от:

- военните събития и ограничаващия се фертилен контингент;
- преселническите движения на население, обитаващо загубените територии;
- емиграционните движения на население по правителствените спогодби на България с Турция, както и от икономическата емиграция.

След двете Балкански войни 1912-1913 г. страната е изправена и пред друг род демографски изпитания. Те са свързани и с **приема на преселници от териториите, откъснати от страната**, както и на прокудени коренни жители на изконни български земи, останали в пределите на Османската империя. По данни на Карнегиевата анкетна комисия по времето на Балканската и Междусъюзническата войни убежище у нас са потърсили 116 560 души, основно от Тракия и Македония, като в следващите две години броят им нараства на 150 хиляди (Carnegie Endowment for International Peace., p. 154).

Към бежанските потоци от Турция се прибавя и този от Южна Добруджа към България, свързан с румънските окупации на тази територия. В него са обхванати 40 хил. бежанци. От Западните покрайнини прииждат към Родината 20 хил. души.

Военната принуда за значителни по обем размествания на населението на Балканските страни придава своеобразен характер на протичащите

миграционни движения, твърде различен от обичайната смяна на местоживеенето.

В голямата си част **тези движения протичат насилствено**, при отежнени, често нечовешки условия, съпътствани са от риск за живота, загуба на имущество и пълна неизвестност относно бъдещето. Установяването на бежанците в новите територии и населени места също преминава през неимоверни трудности – намиране на покрив и прехрана за стотиците хиляди бездомници до оземляването им, осигуряването на поминък, окуражаването им да продължат своя жизнен път, след като са загубили всичко, градено досега. В същото време държавата от която се очаква подкрепа, е претърпяла поражение във войните, обедняла е от тях, осъдена е да плаща репарации, загубила е територии и ресурси, 17% от населението си, влошила е перспективите си за стопанско развитие. Подобна ситуация дестабилизира и демографското ѝ развитие. „Нова и културна Европа – заключава известният български демограф К. Попов – беше свидетелка на едно преселване, което може да има първообраза си само в средните векове. Защото проектираната „доброволна“ размяна скоро се замести с принудително изселване на мирно и благосъстоятелно население...Така демографията на България получаваше един насилствен вид и трябваше да се подчини на нови закони, въвн от свободното и естествено развитие на населението“ (Попов, К., 1916, с. 233).

Миграционните движения през 20-те години на миналия век имат своето **въздействие върху етническата структура на населението** на страната. В изпълнение на регламентираната от международното право договореност от 1912 до 1934 г. от България се изселват годишно между 12 и 15 хил. етнически турци, с което през този период общият брой на изселените се достига близо четвърт милион. Като се има предвид, че

от 1878 до 1912 г. територията на страната са напуснали други 350 хил. турци, стават още по-очевидни динамиката и мащаба на изселванията и заселванията, с които трябва да се справи неукрепналата българска държава.

Приемайки българите-бежанци от различни териториални единици извън страната, относителният дял на етническите турци намалява от 27% през 1880 г. до 10% след Балканските войни, като се запазва близо до този процент и в следващите десетилетия.

Същевременно с балансирането на етническия състав на населението се търси решение на проблема за обезлюдените територии на страната, за пустеещите плодородни земи.

Законодателните инициативи и целенасочените политики в тази област са свидетелство за приоритетната роля, отреждана на фактора народонаселение, на неговото териториално разпределение, на чийто принос се е разчитало за стопанското развитие на страната и за преодоляване на последиците от войните.

Заклучение

Какъв е всъщност смисълът да се акцентира върху демографските сътресения, които страната преживява в резултат на войните, заели цялото четвърто десетилетие на неукрепналата българска държава.

Той е преди всичко в това, **да се вниква по-дълбоко в кризисните явления в демографското възпроизводство** у нас, да се познават коренните причини за тях, пътищата, чрез които са преодолявани като национален опит в политиките и практиките в тази област.

Друг един момент е свързан с необходимостта **да се прави обективен прочит на историческото развитие на населението** и да се отчита многообразието на факторите с влияние за

формиране на доминиращите тенденции, на количествените и качествени демографски показатели. **Правдивата оценка на демографското минало на България е неделима част от съвременните стратегии за нейното настоящо и бъдещо развитие на населението ѝ**, в което са вплетени националните традиции и ценности по отношение на семейството, родителството и децата.

Тежките и безвъзвратни загуби на население от физическо насилие и от възпроизводствен демографски капацитет, толкова важни при укрепване на държавността и нейното бъдещо икономическо и духовно развитие пораждат особена чувствителност в управленско-политическите среди у нас към демографското състояние и отговорността на държавата за демографска и социална протекционна политика (Михова, Г., 2013, с. 41).

В драматични периоди на народностното развитие най-отчетливо се изразява потребността от целенасочена демографска политика, формират се и се разработват съответстващи приоритети за посрещане на определени предизвикателства. Така се пристъпва към изграждане на държавната пронаталистична политика, политиката за устройване на големите бежански потоци от този период, здравната политика за преодоляване на майчината и детската смъртност и др. **Приемствеността в провеждането на мерките в тази област е условие и гаранция за стабилността и ефективността им**, знак е за почит и уважение към законодателното и изследователското наследство, както и към приноса на поколенията, изживели периодите на най-голям напредък и понесли щетите от националните катастрофи и погромите на страната, съхранявайки българския дух и приемствеността между поколенията в полза на демографската устойчивост на България.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Данаилов, Георги.** Възпроизводство на населението на България.- София, 1937.
2. **Жечев, Тончо.** Българският Великден или страстите български.- София : Нар. Младеч, 1980.
3. **Милетич, Любомир.** Разорението на тракийските българи през 1913 г.- София : Свят, 1991.
4. **Минков, Минко.** Демографската ни драма не е като европейската.- Дума, № 101, 4 май 1993.
5. **Михова, Геновева.** Демографската политика на България. Традиции, обществени потребности, съвременни измерения.- София : Акад. изд. Проф. М. Дринов, 2013.- 240 с.
6. **Попов, Кирил.** Стопанска България. Статистически изследвания. Раздел 1. Население.- София, 1916.
7. **Тотев, Анастас. Ю., Г. Владимирова.** Международни договори, свързани с войната за обединение на българския народ от 1912-1913 г.- София, 1994.
8. **Тотев, Анастас. Ю.** Осемдесет години от приключването на Балканската война (1912-1913 г.).- Социологически проблеми, 1993, № 1.
9. **Carnegie** Endowment for International Peace, p. 154.